

http://dx.doi.org/10.12775/SiMDzKTiR_T3.2020.015

Weronika Kofel

Wydział Sztuk Pięknych UMK, Toruń

**Problematyka konstrukcyjna
zabytkowych retabulów toruńskich z XVII i XVIII wieku
na przykładzie ołtarzy
Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny i Anioła Stróża
z kościoła pw. św. Jana Chrzciciela
i św. Jana Ewangelisty w Toruniu**

Wprowadzenie

W kontekście dotychczasowych badań nad dziedzictwem Torunia i regionu zagadnieniem nierozpoznanym pozostaje problematyka konstrukcyjna retabulów ołtarzowych od XVII do XVIII wieku. Obecnie na terenie Torunia znajduje się 45 zabytkowych nastaw reprezentujących zróżnicowane rozwiązania kompozycyjne i stylistyczne¹. Toruński zespół na podstawie przyjętych kryteriów można uznać za jeden z najbardziej różnorodnych na terenie ziemi chełmińskiej².

¹ Liczba ołtarzy nowożytnych w toruńskich świątyniach przedstawia się następująco: kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty – 15, kościół pw. św. Jakuba Apostoła – 13, kościół pw. Wniebowzięcia NMP – 10, kościół pw. św. Ducha – 1, kościół pw. św. Piotra i św. Pawła Apostołów na Podgórzu – 6.

² Wniosek taki można wysunąć na podstawie analizy typów kompozycyjnych nowożytnych ołtarzy na historycznym obszarze ziemi chełmińskiej. Pomocna w klasyfikacji kompozycyjnej ołtarzy na wskazanym obszarze jest propozycja typologii nastaw nowożytnych na terenie Rzeczypospolitej opracowana m.in. przez: Franciszka Stolota, Konstantego Kalinowskiego, Ryszarda Mączyńskiego oraz Katarzynę Brzezinę – zob. Franciszek STOŁOT, *Główne typy kompozycyjne drewnianych ołtarzy w Małopolsce po roku 1600*, [w:] *Sztuka około roku 1600. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki zorganizowanej przy współpracy Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie, Lublin, listopad 1972 r.*, red. Teresa HRANKOWSKA, Warszawa

Należy zauważyć, że zainteresowanie zabytkami z XVII i XVIII wieku wy-
rasta z nurtu badań nad dziejami sztuki Torunia, w szczególności wartościami
artystycznymi nowożytnych wyrobów snycerskich³. W literaturze podejmującej
tę problematykę nastawy postrzegane są przez pryzmat szczególnych cech for-
malnych oraz walorów dekoracji rzeźbiarskiej i malarskiej. Charakterystyczny
dla większości opracowań jest również opis zależności pomiędzy fundacją wy-
posażenia wewnątrz sakralnych a aktualną sytuacją wyznaniową i społeczno-po-
lityczną miasta⁴. W stanie badań poświęconym retabulom toruńskim brakuje

1974, s. 339–353; Konstanty KALINOWSKI, *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, s. 41–48; Ryszard MAĆZYŃSKI, *Nowożytne konfesje polskie. Artystyczne formy gloryfikacji grobów świę-
tych i błogostawionych w dawnej Rzeczypospolitej*, Toruń 2003, s. 163–213; Katarzyna BRZE-
ZINA, *Rzeźba i mała architektura sakralna księstw opawskiego i karniowskiego w XVIII w.*,
Kraków 2004, s. 118–167.

³ Początek zainteresowań snycerką toruńską okresu nowożytnego, w tym stolarką kościelną,
przypada na XIX w. Najważniejszymi pracami z tego okresu zawierającymi informacje na temat
obiektów sakralnych i ich wyposażenia są: Julius WERNICKE, *Die Kirchen der Stadt Thorn und ihres
Gebietes. Eine Historische Darstellung des Ursprungs, Fortgangs und Schicksale dieser Kirchen
bis zur Gegenwart*, [rkp] 1856, (dostęp: Archiwum Państwowe w Toruniu, Kat II, X–25, s. 751–846);
TENŻE, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes:
die Vorzeit und Gegenwart umfassend*, Thorn 1832; TENŻE, *Wegweiser durch Thorn und seine
Umgebungen*, Thorn 1846; Johannes HEISE, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Thorn*,
(„Die Bau- und Kunstdenkmäler Provinz Westpreußen” 6–7), Danzig 1889.

⁴ Przełomem w badaniach nad snycerką toruńską, w tym nad zagadnieniami stylistycznymi
ołtarzy, były dwa artykuły z l. 60. XX w. autorstwa Bogny Jakubowskiej oraz Jolanty Goławskiej.
Znalazły się w nich krótkie opisy formalne ołtarzy, w których po raz pierwszy pojawiło się za-
gadnienie konstrukcji. Jednakże pojęcie „konstrukcji” stosowano w nich w sposób niewłaściwy.
Zawarte w artykułach opisy konstrukcji były faktycznie opisem dyspozycji kompozycyjnej, a nie
układu drewnianej struktury wraz z połączeniami, zob. Bogna JAKUBOWSKA, *Snycerka toruńska
XVIII wieku*, „Teka Komisji Historii Sztuki TNT”, 3, 1965, s. 155–220; Jolanta GOŁAWSKA, *Snycer-
ska toruńska w okresie baroku*, „Teka Komisji Historii Sztuki TNT”, 4, 1968, s. 157–224. Kolej-
ny ważny etap w badaniach ołtarzy przypada na l. 90. XX w. Wiąże się on z zapoczątkowaniem
wydawania serii opracowań monograficznych poświęconych historii kościołów toruńskich i ich
wyposażeniu. Zob. Jerzy DOMASŁOWSKI, *Kościół akademicki św. Ducha w Toruniu. Dzieje, ar-
chitektura, wyposażenie wnętrza*, „Rocznik Toruński”, 21, 1992, s. 173–203; Jerzy DOMASŁOW-
SKI, Jarosław JARZEWICZ, *Kościół Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń 1998 (dalej cyt.:
DOMASŁOWSKI / JARZEWICZ 1998); Liliana KRANTZ-DOMASŁOWSKA, Jerzy DOMASŁOWSKI, *Kościół
św. Jakuba w Toruniu*, (TNT „Prace popularno-naukowe” 67, „Zabytki Polski Północnej” 11), To-
ruń 2001 (dalej cyt.: KRANTZ-DOMASŁOWSKA / DOMASŁOWSKI 2001); Jerzy DOMASŁOWSKI, *Wyposa-
żenie wnętrza*, [w:] *Bazylika katedralna św. Janów w Toruniu*, red. Marian BISKUP, (TNT „Prace
popularno-naukowe” 68, „Zabytki Polski Północnej” 12), Toruń 2003 (dalej cyt.: BAZYLIKA KATE-
DRALNA 2003), s. 107–228 (dalej cyt.: DOMASŁOWSKI 2003); Jerzy DOMASŁOWSKI, *Kościół św. Piotra
i Pawła i klasztor Franciszkanów (dawniej Reformatorów) na Podgórzu w Toruniu*, Toruń 2007.
Duże znaczenie dla poszerzenia wiedzy z zakresu snycerki toruńskiej, w tym snycerki ołtarzowej,
miały sesje naukowe organizowane od 2002 r. przez Toruński Oddział Stowarzyszenia History-
ków Sztuki przy współpracy z Instytutem Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK w Toruniu
poświęcone historii kościołów toruńskich. W wystąpieniach poruszone zostały m.in. zagadnienia
związane z konstrukcją ołtarzy. Zob.: *Dzieje i skarby kościoła Świętojańskiego w Toruniu. Ma-
teriały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki*

dogłębionej refleksji nad zagadnieniami związanymi z ich budową i analiz, które poruszałyby problematykę konstrukcyjną zasygnalizowaną po raz pierwszy przez Piotra Trybuszewskiego⁵ oraz Petera Machalę⁶.

Należy podkreślić, że obok wartości artystycznych integralnym elementem nastaw jest ich konstrukcja. Obiekty zabytkowe tego rodzaju należy traktować

przy współpr. Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 22–23 III 2002, red. Katarzyna KLUCZWAJD, Michał WOŹNIAK, Toruń 2003 (dalej cyt.: *DZIEJE I SKARBY KOŚCIOŁA ŚWIĘTOJAŃSKIEGO* 2003); *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki przy współpr. Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (Toruń 14–16 kwietnia 2005)*, red. Katarzyna KLUCZWAJD, Toruń 2005; *Dzieje i skarby kościołów Torunia Podgórze*, red. Katarzyna KLUCZWAJD, Toruń 2007 (dalej cyt.: *DZIEJE I SKARBY KOŚCIOŁÓW TORUNIA PODGÓRZA* 2007); *Dzieje i skarby kościoła Świętojakubskiego w Toruniu. Materiały z IV Sesji Naukowej Toruńskiego Oddziału Stowarzyszenia Historyków Sztuki, z cyklu Dzieje i skarby kościołów toruńskich, zrealizowanej przy współpracy Biblioteki Uniwersyteckiej UMK w Toruniu, 26–28 października 2009 roku*, red. Katarzyna KLUCZWAJD, Toruń 2010 (dalej cyt.: *DZIEJE I SKARBY KOŚCIOŁA ŚWIĘTOJAKUBSKIEGO* 2010). Najbardziej aktualne informacje związane ze znaczeniem snycerki toruńskiej oraz jej wartości artystycznej, w tym dekoracji ołtarzowych, odnaleźć można w: Katarzyna KLUCZWAJD, Jacek TYLICKI, *Sztuka nowożytna*, [w:] Anna BŁĄZEJEWSKA, Katarzyna KLUCZWAJD, Bogusław MANSFELD, Elżbieta PILECKA, Jacek TYLICKI, *Dzieje sztuki Torunia*, Toruń 2009, s. 189–364 (dalej cyt.: KLUCZWAJD / TYLICKI 2009); Bartłomiej ŁYCZAK, *Toruński cech rzeźbiarski i snycerka na obszarze jego oddziaływania w latach 1695–1793*, [mpis], Toruń 2015 (dostęp: Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu) (dalej cyt.: ŁYCZAK 2015a); TENŻE, *Toruński cech rzeźbiarski i snycerka na obszarze jego oddziaływania w latach 1695–1793*, Warszawa 2018. Warto w tym miejscu wspomnieć również o artykule autorki, w którym zarysowała w ogólny sposób problematykę konstrukcyjną nowożytnych ołtarzy na przykładzie wybranych zabytkowych nastaw toruńskich: Weronika KOEŁ, *Problematyka konstrukcji nowożytnych retabulów na przykładzie analizy wybranych ołtarzy z kościołów toruńskich*, „*Techn. Texnh. Seria Nowa. Półrocznik Katedry Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego*”, 1, 2018, s. 231–254.

⁵ Problematyka konstrukcyjna ołtarzy toruńskich po raz pierwszy została podjęta w 2006 r. na łamach „Rocznika Muzeum Okręgowego w Toruniu”. W artykule autor dokonał szczegółowej analizy konstrukcji ołtarza głównego z kościoła pw. św. Jakuba Apostoła. Punktem wyjścia do badań konstrukcyjnych była w tym przypadku przeprowadzona inwentaryzacja obiektu oraz wykonana na tej podstawie dokumentacja pomiarowo-rysunkowa. W artykule obok omówienia konstrukcji ołtarza i zakresu podjętych przy nim prac konserwatorsko-restauratorskich znalazły się również przemyślenia autora dotyczące potrzeby badań konstrukcji ołtarzowych i ich znaczenia dla analiz z zakresu problematyki konserwatorskiej zabytkowych konstrukcji ołtarzowych, zob.: Piotr TRYBUSZEWSKI, *Nastawa ołtarza głównego z kościoła Świętego Jakuba w Toruniu. Budowa i problematyka konserwatorska*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Toruniu”, 15, 2006, s. 9–44. Zasygnalizowana przez autora problematyka konstrukcyjna ołtarzy podjęta została również kilka lat później w publikacji poświęconej problematyce konserwatorskiej zabytkowej stolarki we wnętrzach sakralnych, zob. TENŻE, *Problematyka konstrukcyjna i konserwatorska ołtarza głównego kościoła św. Jakuba w Toruniu*, [w:] *Zabytkowa stolarka we wnętrzach sakralnych i jej problematyka konserwatorska*, red. Janusz KRAWCZYK, Toruń 2010, s. 167–180.

⁶ Autor omówił zagadnienia konstrukcyjne nastaw na przykładzie analizy konstrukcji ołtarza głównego z kościoła pw. św. Apostołów Piotra i Pawła na Podgórzu. Patrz: Peter MACHALA, *Ołtarz główny w kościele pw. św. Piotra i Pawła na Podgórzu*, [w:] *DZIEJE I SKARBY KOŚCIOŁÓW TORUNIA PODGÓRZA* 2007, s. 117–146.

jako strukturę złożoną z różnych części i podzespołów, na które składają się nie tylko elementy dekoracyjne (takie jak rzeźba, przedstawienia malarskie, pozłotnictwo), ale również i elementy konstrukcyjne⁷. Pojmowanie nastaw we wskazany sposób jest istotne ze względu na prace konserwatorsko-restauratorskie, w trakcie których bardzo często dochodzi do przekształceń lub zniszczenia konstrukcji, co wpływa ostatecznie na stan zachowania substancji zabytkowej oraz na jej integralność.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie problematyki konstrukcyjnej nowożytnych retabulów toruńskich oraz podstawowych pojęć konstrukcyjnych na podstawie analizy nastaw dwóch ołtarzy znajdujących się w katedrze pw. św. Jana Chrzyciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu: ołtarza pw. Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny oraz ołtarza pw. Anioła Stróża. Omówiona w artykule metodyka badań i terminologia z zakresu konstrukcji nowożytnych nastaw została opracowana przez autorkę na podstawie wyników badań poświęconych konstrukcjom retabulów toruńskich prowadzonych w 2016 roku przy wsparciu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego⁸ oraz z uwzględnieniem wieloletnich doświadczeń badawczych nad stolarką architektoniczną i kościelną Zakładu (obecnie: Katedry) Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu⁹.

Metodyka badań i podstawowa terminologia konstrukcji ołtarzowych

Proces rozpoznania konstrukcji ołtarzowych składa się z trzech etapów. Etap pierwszy obejmuje inwentaryzację obiektu, której wyniki należy opara-

⁷ Konstrukcję drewnianą ołtarza należy definiować jako układ elementów składowych wraz z połączeniami.

⁸ Badania konstrukcji nowożytnych retabulów autorka zrealizowała w ramach stypendium Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Podczas realizacji projektu opracowany został katalog wybranych ołtarzy toruńskich oraz studium poświęcone konstrukcji nastaw: Weronika KOEEL, Konstrukcje toruńskich nastaw ołtarzowych w XVII i XVIII w. [mps], Toruń 2016 (dalej cyt.: KOEEL 2016); TAŻ, Katalog ołtarzy toruńskich z XVII i XVIII w., [mps], Toruń 2016 (dostęp do obu prac – Archiwum Zakładu Konserwatorstwa UMK w Toruniu, Miejskiego Konserwatora Zabytków w Toruniu, Diecezjalnego Konserwatora Zabytków w Toruniu oraz Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Toruniu).

⁹ Badania nad zagadnieniami konstrukcyjnymi stolarki architektonicznej (drzwi, okien, schodów, stropów, więźb) w Zakładzie Konserwatorstwa UMK zapoczątkował prof. inż. arch. Jan Juliusz Tajchman. Wartość problematyki konstrukcyjnej meblarskiego wyposażenia wnętrz, w tym stolarki kościelnej, została upowszechniona przez dr. hab. Janusza Krawczyka, prof. UMK. Warto zaznaczyć, że od kilkunastu lat w Zakładzie Konserwatorstwa UMK powstają prace magisterskie poświęcone problematyce konserwatorskiej zabytkowych sprzętów kościelnych, np. stalli, konfesjonatów, ambon oraz retabulów.

cować w formie dokumentacji pomiarowo-rysunkowej (il. 1 i 2)¹⁰. Kolejny krok analizy obejmuje wykonanie rysunków w aksonometrii rozłożonej, które umożliwiają dokładniejsze ukazanie problematyki konstrukcyjnej. Dokumentacja pomiarowo-rysunkowa, ze względu na swój charakter, uniemożliwia pokazanie szczegółowych rozwiązań konstrukcyjnych, w tym danych połączeń i złączy stolarskich. Rysunki w aksonometrii należy traktować jako formę rysunków pomocniczych – poglądowych, dlatego przy ich wykonywaniu nie ma konieczności posługiwania się skalą. Pamiętać trzeba jednak o zachowaniu odpowiednich proporcji poszczególnych elementów ołtarza. Wizualizacja konstrukcji nastawy przy pomocy aksonometrii rozłożonej powinna zawierać: rozrysowanie podstawowych założeń konstrukcyjnych, podział na dane moduły konstrukcyjne i ich budowę szczegółową. Rysunki tego typu również należy umieścić na jednym arkuszu i opatrzyć odpowiednią tabelą opisową.

Ostatnim etapem analizy konstrukcji jest opis budowy obiektu składający się z trzech części. Gradacja opisu pozwala na opracowanie uporządkowanej charakterystyki drewnianej struktury. Najpierw należy zidentyfikować podstawowe założenia konstrukcyjne obiektu, wskazać typ konstrukcyjny retabulum, określić rodzaj układu konstrukcyjnego obiektu oraz liczbę i rodzaj modułów. W drugim etapie wymagane jest szczegółowe omówienie budowy modułów z uwzględnieniem rodzaju układu oraz liczby i formy elementów podzespołów tworzących określone rozwiązania stolarskie. Ostatni etap opisu obejmuje identyfikację połączeń i złączy stolarskich.

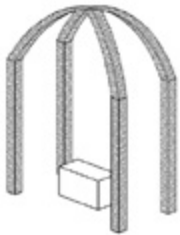
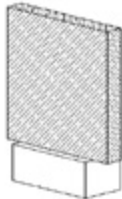
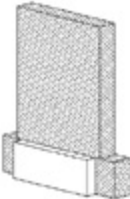
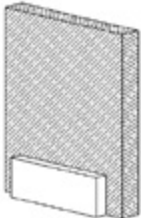
Podstawą dla systematyki budowy retabulów jest relacja zachodząca pomiędzy drewnianą strukturą a stipesem i mensą oraz założenia kompozycyjne. Przyjęte kryterium pozwala na wyodrębnienie wśród nowożytnych nastaw dwóch podstawowych rodzajów konstrukcji: retabulów przyściennych oraz retabulów baldachimowych. Pierwszy typ to rozwiązanie, w którym drewniana struktura posadowiona jest na mensie i stipesie. Nastawy tego typu najczęściej przyjmują formę architektoniczną i mają podziały na strefę cokołową, środkową oraz belkowanie. W retabulach z baldachimową obudową mensy i stipesu

¹⁰ Do prawidłowego wykonania pełnej inwentaryzacji konieczny jest całkowity dostęp do obiektu. W przypadku konstrukcji retabulów szczególnie ważna jest możliwość swobodnego zwymiarowania odwrocia i tym samym rozpoznania podstawowych węzłów konstrukcyjnych. Rysunki wchodzące w skład dokumentacji pomiarowo-rysunkowej muszą zostać opracowane w skali 1:10 i zawierać następujące elementy: widok frontu ołtarza, widok odwrocia, widok boczny oraz przekroje poziome i pionowe. Na rysunkach, oprócz drewnianej struktury retabulum, konieczne jest ukazanie formy całego ołtarza i jego lokalizacji, m.in. stipesu, antependium, stopni poprzedzających stół ołtarzowy czy też masywu muru, półfilaru czy filaru przy którym zlokalizowano ołtarz. Przedstawienie wskazanych elementów istotne jest dla określenia podstawowej konstrukcji obiektu, która wynika z relacji drewnianej struktury wobec mensy i stipesu oraz z jej powiązania z architekturą. Uzupełnieniem dokumentacji pomiarowo-rysunkowej jest dokumentacja fotograficzna.

drewniana konstrukcja jest strukturą niezwiązaną bezpośrednio ze stipesem i mensem lub też dostawiona do stipesu i mensy.

Złożona problematyka konstrukcyjna charakterystyczna jest dla przyściennych retabulów. Wśród nich wyróżnić można trzy podstawowe typy: retabula o konstrukcji w typie S, w typie SP oraz S+ (tab. 1). W retabulach typu S ciężar struktury spoczywa wyłącznie na mense i stipesie, które są podstawowym punktem podparcia dla drewnianych elementów. Retabula SP posiadają dwa punkty podparcia drewnianej struktury: stipes i mensem oraz posadzkę. Retabulum o konstrukcji S+ ze względu na swoją formę może być mylnie przyporządkowane do grupy retabulów w typie SP. Szczegółowa analiza miejsc podparcia konstrukcji sprawia, że obiekty tego rodzaju należy uznać za odmianę retabulów w typie S. W retabulach S+ drewniana struktura ma wyłącznie jeden punkt podparcia (stipes i mensem), część konstrukcji posadowiona na posadzce nie spełnia funkcji nośnych, ponieważ nie przenosi ciężaru znacznej części ołtarza.

Tabela 1. Typologia konstrukcji ołtarzy nowożytnych, oprac. W. Kofel

KONSTRUKCJA OŁTARZY NOWOŻYTNYCH			
Retabula baldachimowe	Retabula przyścienne		
	Retabulum o konstrukcji w typie S	Retabulum o konstrukcji w typie S+	Retabulum o konstrukcji w typie SP
			

Konstrukcje retabulów nowożytnych odznaczały się zróżnicowanym sposobem przenoszenia ciężaru własnego i powiązania z architekturą kościoła. Rozwiązania ich można podzielić na: struktury nośne, samonośne oraz pozornie samonośne. W konstrukcjach nośnych retabulum przestrzeń zaołtarzowa zazwyczaj podzielona była na dwie kondygnacje. W takim przypadku z konstrukcją nastawy łączyły się części składowe stropu belkowego oddzielającego pomieszczenie magazynowe od chóru konwentualnego¹¹. W konstrukcji samo-

¹¹ Rozwiązania tego rodzaju występowały pierwotnie w kościołach: pw. św. Piotra i św. Pawła na Podgórzu za czasów franciszkanów-reformatów oraz w kościele pw. św. Jakuba Apostoła w Toruniu znajdującego się w okresie nowożytnym pod opieką sióstr benedyktynek.

nośnej ciężar własny drewnianych elementów w całości przenoszony był na stipes wraz z mensą oraz na posadzkę. Natomiast retabula, w których ciężar konstrukcji przenoszony jest na posadzkę i stipes, ale również na filary, półfilary, ściany poprzez system odciągów drewnianych bądź metalowych, zaliczyć można do konstrukcji samonośnych pozornych.

Retabula XVII- i XVIII-wieczne miały zróżnicowane podziały konstrukcyjne. Podstawową jednostką konstrukcyjną retabulów są moduły, czyli rozwiązania zespołów i podzespołów konstrukcyjnych, które budują pojedyncze segmenty modułowe. Strukturę retabulów wznoszono z dowolnej liczby segmentów, używając jednopoziomową lub wielopoziomową konstrukcję nastawy¹².

Szczegółowa analiza nastaw nowożytnych pozwala zauważyć, że do każdego z rodzajów retabulów przynależy określona kategoria modułu konstrukcyjnego. Retabula w typie S oraz S+ wznoszono przeważnie opierając się na założeniach modułu złożonego. Moduł złożony to rozwiązanie, w którym zespoły i podzespoły konstrukcyjne tworzą dwa konstrukcyjne układy przestrzenne zamknięte od góry i dołu pojedynczy układ płaszczyznowy. Wskazane układy łączono poprzez złącze stolarskie oraz tzw. element dwufunkcyjny, który zaliczyć można do układu konstrukcyjnego przestrzennego, jak i płaszczyznowego. W modułach złożonych występują ściśle określone, szczegółowe rozwiązania konstrukcyjne. Układy konstrukcyjne przestrzenne budowano z wykorzystaniem założenia konstrukcji wieloskrzyniowej, natomiast układy płaszczyznowe w konstrukcji ramowej lub ramowo-płycinowej. W retabulach o konstrukcji w typie S+ oprócz modułu złożonego spotkać można również moduły proste. Moduły te składały się z przestrzennego lub płaszczyznowego układu elementów konstrukcyjnych. Układy przestrzenne w module stanowią zazwyczaj konstrukcje skrzyniowe oraz wieloskrzyniowe, zaś układy płaszczyznowe wznoszono z wykorzystaniem konstrukcji deskowej, ramowej lub ramowo-płycinowej. Moduły proste występować mogły również w retabulach o konstrukcji SP oraz S¹³. Strukturę retabulów w typie SP budowano przy użyciu modułów mieszanych. Moduł mieszany składa się z dwóch układów konstrukcyjnych przestrzennych i pojedynczego układu płaszczyznowego zestawionych na styk i połączonych za pomocą drewnianych kołków. Układy przestrzenne w tego typu strukturze wznoszone są zazwyczaj z wykorzystaniem rozwiązań

¹² Retabula nowożytne mogły być konstrukcjami jednopoziomowymi lub wielopoziomowymi. Liczba wydzielonych poziomów konstrukcyjnych odpowiadała liczbie kondygnacji. Liczba i rodzaj danych modułów na danym poziomie konstrukcyjnym była dowolna. Wśród retabulów występowały rozwiązania o układzie konstrukcyjnym jednopoziomowym-jednomodułowym, jednopoziomowym-trójmodułowym lub też dwupoziomowym z każdym poziomem jednomodułowym.

¹³ W konstrukcjach SP moduły proste występowały najczęściej według podziału kompozycyjnego w strefie cokołowej. W retabulach o konstrukcji w typie S moduł prosty zlokalizowany był zazwyczaj w górnej części konstrukcji ołtarza, tworząc odrębną kondygnację lub zwieńczenie ołtarza.

skrzyniowych, natomiast układy konstrukcyjne płaszczyznowe – ramowych lub ramowo-płycinowych. Moduł mieszany, w przeciwieństwie do modułu złożonego i prostego, występuje odrębnie dla każdego wyróżnionego podziału kompozycyjnego (strefy cokołowej, środkowej i belkowania)¹⁴. Wyróżnione trzy rodzaje modułów: moduły proste, moduły złożone oraz moduły mieszane są jednocześnie pod względem konstrukcyjnym samodzielnym segmentem modułowym, tzn. budują one daną strukturę poprzez swobodne nastawienie na styk jednego modułu na drugi. W konstrukcjach retabulów nowożytnych występują również struktury, które zbudowane są z niesamodzielnych segmentów modułowych. W takim przypadku moduły tworzące retabulum połączone zostają ze sobą za pomocą złącz stolarskich. Są to moduły łączone i występują w trzech odmianach, jako: moduły proste-łączone, moduły złożone-łączone oraz moduły mieszane-łączone.

Problematyka historyczna i analiza konstrukcji nastaw ołtarzy pw. Zaśnięcia NMP i pw. Anioła Stróża

Siedemnasto- i osiemnastowieczne nastawy z toruńskich świątyń wznoszono wykorzystując różnorodne założenia konstrukcyjne. Wśród nich można odnaleźć dwa podstawowe typy: retabula baldachimowe¹⁵ oraz retabula przyścienne w typie S, S+ oraz SP. Wybór wskazanych obiektów do badań nie jest przypadkowy. Choć wybrane retabula powstały w różnym czasie, ich budowa kompozycyjna i konstrukcyjna jest podobna. Analizowane obiekty zabytkowe to przykład nastaw jednokondygnacyjnych z parą kolumn oraz wyodrębnioną strefą cokołową, środkową i belkowaniem. Pod względem budowy stanowią one przykład retabulum w typie S, pozornie samonośnego¹⁶, o układzie konstrukcyjnym jednopoziomowym, zbudowanym z pojedynczego modułu złożonego (il. 3 i 4)¹⁷.

¹⁴ W module prostym i złożonym podział na strefę cokołową, środkową i belkowania występuje w obrębie jednego segmentu modułowego.

¹⁵ Do tego typu konstrukcji można zaliczyć ołtarze główne z kościoła pw. Wniebowzięcia NMP oraz pw. Świętego Ducha.

¹⁶ W przypadku wskazanych ołtarzy konstrukcja pozornie samonośna jest rozwiązaniem wtórnym, które zastosowano po zmianie lokalizacji obiektów w l. 70. XX w. W retabulum ołtarza pw. Zaśnięcia NMP odcigi przybierają formę pięciu metalowych lin oraz trzech elementów deskowych. Elementy deskowe z konstrukcją retabulum połączone zostały za pomocą metalowych wkrętów, natomiast ich przeciwny koniec został swobodnie zaparty o masyw półfilaru. Odcigi w formie metalowych lin połączono z konstrukcją ołtarza i masywem muru przy użyciu metalowych haków i skobli. W ołtarzu pw. Anioła Stróża występują dwa drewniane odcigi o analogicznej formie i sposobie połączenia z konstrukcją ołtarza i masywem filaru jak w retabulum Zaśnięcia NMP.

¹⁷ Szczegółowa analiza budowy konstrukcyjnej retabulum ołtarzy pw. Anioła Stróża i Zaśnięcia NMP została tu ograniczona do przedstawienia podstawowej budowy modułowej (układów konstrukcyjnych przestrzennych i płaszczyznowych) oraz konstrukcji struktury, w której umieszczano

Powstanie ołtarza pw. Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny (il. 5) należy wiązać z podjęciem już pod koniec XVI wieku działań mających na celu odzyskanie kościoła św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty z rąk protestantów. Wzmocnienie władzy katolików według postanowienia biskupa chełmińskiego Piotra Kostki miało odbyć się przez sprowadzenie do miasta jezuitów. Erekcji kolegium dokonano w 1593 roku, jednak dopiero trzy lata później, z rąk biskupa Piotra Tylickiego, zakon jezuitów otrzymał w użytkowanie południową część kościoła¹⁸. Wraz z odnowieniem życia religijnego parafii katolickiej odrodził się ruch fundacyjny wyposażenia świątyni przez duchownych, przedstawicieli bogatej szlachty i bractwa katolickie. Określenie dokładnego czasu powstania ołtarza jest problematyczne, znany jest jedynie akt fundacyjny jezuitów z 1616 roku mówiący o donacji ołtarza pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny¹⁹. Cechy stylistyczne nastawy pozwalają wiązać ją z działającym w pierwszej dekadzie w Toruniu warsztatem snycerzy gdańskich, którzy wykonywali zamówienia dla kościoła św. Jakuba i dla kościoła Mariackiego²⁰. Wykonawcą nastawy mógł też być lokalny warsztat naśladowujący rozwiązania przybyłych z Gdańska snycerzy²¹. W polu centralnym retabulum umieszczo-

główne przedstawienie obrazowe. Warto podkreślić, że ze względu na złożoność problematyki konstrukcyjnej pełen opis konstrukcji retabulum powinien zawierać również podstawowe rozpoznanie konstrukcji zwieńczenia oraz elementów podziałów wertykalnych ołtarza.

¹⁸ Krzysztof MIKULSKI, *Dzieje parafii świętojańskiej w XVIII–XVIII w.*, [w:] BAZYLIKA KATEDRALNA 2003, s. 21–28. Więcej o stosunkach religijnych w nowożytnym Toruniu oraz działalności katolików i protestantów zob.: Tadeusz GLEMM, *Stosunki kościelne w Toruniu w stuleciu XVI i XVII na tle dziejów kościelnych Prus Królewskich*, „Roczniki TNT”, 42, 1934, s. 19–201; Stanisław SALMONOWICZ, *Z dziejów wyznaniowych Torunia na przełomie XVI/XVII wieku*, „Rocznik Toruński”, 17, 1968, s. 235–244; TENŻE, *Kultura umysłowa Torunia w dobie renesansu, reformacji i wczesnego baroku*, [w:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548–1660)*, red. Marian BISKUP, Toruń 1994 (dalej cyt.: HISTORIA TORUNIA 2/2), s. 169–256; TENŻE, *Kultura umysłowa Torunia między barokiem a oświeceniem*, [w:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 3: *Między barokiem a oświeceniem*, red. Marian BISKUP, Toruń 1996, s. 327–337; TENŻE, *Dzieje wyznań i życia religijnego*, [w:] TAMŻE, s. 395–418; Kazimierz MALISZEWSKI, *Stosunki religijne w Toruniu w latach 1548–1660*, [w:] HISTORIA TORUNIA 2/2, s. 299–371.

¹⁹ DOMASŁOWSKI 2003, s. 176.

²⁰ W kościele św. Jakuba gdańskiemu warsztatowi snycerzy przypisany jest prospekt organowy oraz balustrady empory ukończone w 1611 r. Więcej informacji na ten temat zob. KLUCZWAJD / TYLICKI 2009, s. 210–211; KRANTZ-DOMASŁOWSKA / DOMASŁOWSKI 2001, s. 93–96; Małgorzata WAWRZAK, *O manierystycznej dekoracji prospektu organowego z kościoła pw. św. Jakuba w Toruniu. Wzory graficzne i treści*, [w:] *DZIEJE I SKARBY KOŚCIOŁA ŚWIĘTOJAKUBSKIEGO* 2010, s. 259–288. Temu samemu warsztatowi przypisany jest również prospekt organowy z kościoła Wniebowzięcia NMP z l. 1601–1609. Szczegółowe informacje zob.: KLUCZWAJD / TYLICKI 2009, s. 210–211; DOMASŁOWSKI / JARZEWICZ 1998, s. 116–120; o prospektach organowych na terenie Torunia zob.: Marian DORAWA, *Organy Torunia i okolicznych kościołów*, Toruń 2011.

²¹ Zdaniem piszącej te słowa, ołtarz wykonany został przez lokalnych snycerzy, których działalność na obszarze miasta przed połączeniem z cechem malarzy jest potwierdzona w źródłach. Na lokalny warsztat wskazuje sposób wykonania i opracowania dekoracji ornamentальной, znacząco

no gotycką płaskorzeźbę z przedstawieniem sceny *Zaśnięcia NMP* wykonaną około 1505–1510 roku, która znajdowała się pierwotnie najpewniej w korpusie gotyckiego retabulum ołtarza ku czci Najświętszej Marii Panny ufundowanego w 1504 roku przez kanonika chełmińskiego Jana Smolle²². Ołtarz ten zlokalizowany był pierwotnie przy pierwszym filarze od zachodu w rzędzie północnym i określany jako ołtarz *Zaśnięcia NMP*, na co wskazują wzmianki z 1541 roku²³. Ufundowany przez jezuitów ołtarz pod tym samym wezwaniem stanął w miejscu średniowiecznego retabulum. W aktach wizytacyjnych z przełomu XVIII i XIX wieku (1798 r. i 1814 r.) nie odnotowano już żadnych zmian w wezwaniu i lokalizacji ołtarza. Usytuowanie obiektu nie uległo zmianie do lat 70. XX wieku²⁴.

Fundacja ołtarza pw. Anioła Stróża (il. 6) związana jest z postacią biskupa pomocniczego chełmińskiego Seweryna Szczuki h. Grabie, który od 1701 roku sprawował funkcję proboszcza parafii świętojańskiej²⁵. W momencie objęcia probostwa podjął decyzję o budowie ołtarza, który pierwotnie poświęcony był św. Michałowi Archaniołowi²⁶. Ołtarz został ustawiony po stronie południowej, przy pierwszym filarze patrząc od strony prezbiterium. W XVIII wieku ustawiono go w kaplicy kupieckiej (dzisiejszej kaplicy kopernikańskiej), w miejscu ołtarza pw. Czternastu Świętych Wspomożycieli²⁷. Patronat nad ołtarzem sprawował cech szmuklerski założony w 1690 roku²⁸. Na podstawie inskrypcji

różniący się od tej umieszczonej na prospektach organowych z kościoła św. Jakuba oraz Wniebowzięcia NMP, które przypisane są warsztatowi gdańskiemu. Informacje na temat dzieł i działalności cechu rzeźbiarskiego w Toruniu, przed ich połączeniem w jednym cechu z malarzami, zob.: Bartłomiej ŁYCZAK, *Uwagi na temat nastaw ołtarzowych ufundowanych w XVIII wieku do kościoła pw. śś. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Toruniu*, „Zapiski Historyczne”, 80, 2015, z. 2, s. 13–19.

²² BAZYLIKA KATEDRALNA 2003, s. 150; Michał WOŹNIAK, *Przestrzeń liturgiczna kościoła pw. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu*, [w:] *Argumenta, articuli, quaestiones. Studia z historii sztuki średniowiecznej, Księga jubileuszowa dedykowana Marianowi Kutznerowi*, red. Anna BŁAŻEJEWSKA, Elżbieta PIŁECKA, Toruń 1999, s. 402. Problematyka zmian lokalizacji ołtarzy w przestrzeni liturgicznej świątyni została podjęta również przez autora w: Michał WOŹNIAK, *Ołtarze w przestrzeni liturgicznej kościoła Świętojańskiego w Toruniu*, [w:] *DZIEJE I SKARBY KOŚCIOŁA ŚWIĘTOJAŃSKIEGO* 2003, s. 273–294.

²³ DOMASŁOWSKI 2003, s. 151.

²⁴ Przy określeniu zmian lokalizacji ołtarzy w katedrze św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty szczególnie pomocny jest wykaz prebend z 1541 r., inwentarz sprzętów kościelnych z 1596 r., opisy wizytacji biskupich z lat 1671, 1798, 1814 r. oraz opis kościołów toruńskich autorstwa Juliusza Emila Wernickiego, zob. WOŹNIAK 1999, s. 393–394, 405–409.

²⁵ Więcej informacji zob.: Bogusław DYBAŚ, *Szczuka Seweryn*, hasło [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 47, red. Andrzej ROMANOWSKI, Warszawa–Kraków 2010–2011, s. 468–469.

²⁶ Potwierdzeniem teże fundacji jest znajdujący się w nastawie kartusz z herbem Grabie oraz otaczająca go inskrypcja.

²⁷ WOŹNIAK 1999, s. 409.

²⁸ DOMASŁOWSKI 2003, s. 193.

zachowanej w strefie cokołowej wiadomo, że obiekt poddany został renowacji w 1883 roku. Kierownikiem tych prac był Julian Wałdowski, malarz portretowy z Düsseldorfu, związany z Toruniem od 1880 roku²⁹. Artysta namalował obraz z wyobrażeniem Anioła Stróża, który w trakcie prac konserwatorskich umieszczono w strefie środkowej retabulum.

Oba ołtarze zachowały pierwotną lokalizację do lat 70. XX wieku. W związku z przypadającą w 1973 roku pięćsetną rocznicą urodzin Mikołaja Kopernika zdecydowano się dokonać nowej aranżacji wnętrza kaplicy kupieckiej. Wówczas zapadła decyzja o przeniesieniu ołtarza Zaśnięcia NMP w miejsce dotychczas znajdującego się w tej kaplicy ołtarza pw. Anioła Stróża. Ten natomiast ustawiono przy pierwszym filarze patrząc od zachodu w rzędzie południowym korpusu nawowego, zagospodarowując tym samym wolne miejsce po tryptyku św. Wulganga³⁰.

W retabulach zbudowanych z pojedynczego modułu złożonego poszczególne części – odpowiadające w podziale kompozycyjnym strefie cokołowej, środkowej i belkowaniu – wznoszone były przy użyciu jednego z układów konstrukcyjnych. Strefę cokołową i belkowanie budowano z wykorzystaniem układów przestrzennych, natomiast strefę środkową – przy użyciu konstrukcji płaszczyznowych. Do danych układów konstrukcyjnych przynależne są ściśle określone, szczegółowe rozwiązania. Partie nastawy odpowiadające w podziale kompozycyjnym strefie cokołowej i belkowaniu wykonywano najczęściej w konstrukcji wieloskrzyniowej. Na taką strukturę składa się układ co najmniej dwóch korpusów skrzyniowych połączonych wspólną ścianką tylną, wykonaną w konstrukcji deskowej.

W przypadku ołtarza pw. Anioła Stróża partia cokołu zbudowana została w konstrukcji wieloskrzyniowej, ze skrzyniami o korpusach wczepowych (il. 7). Ścianki korpusów skrzyniowych wykonano z pojedynczego elementu deskowego. Górną i dolną ściankę skrzyni połączono z ściankami bocznymi za pomocą złącza wczepowego-skośnego-otwartego. Pozostałe ścianki (przednią

²⁹ O Julianie Wałdowskim zob.: Sławomir MAJOCH, *Nazarenizm w toruńskim kościele Świętojańskim. Julian Wałdowski (1854–1912) i jego zapomniane prace*, [w:] *Kościół Świętojański w Toruniu – nowe rozpoznanie*, red. Katarzyna KLUCZWAJD, Toruń 2015, s. 213–237; por. także: Alfons MAŃKOWSKI, *Julian Wałdowski pomorsko-śląski malarz religijny (1854–1912)*, „Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej”, 82, 1939, nr 6–7, s. 576–590; Tadeusz ZAKRZEWSKI, *Wałdowski Julian*, hasło [w:] *Toruński słownik biograficzny*, t. 1, red. Krzysztof MIKULSKI, Toruń 1998, s. 244–245; KLUCZWAJD / TYLICKI 2009, s. 380.

³⁰ W trakcie prac konserwatorsko-restauratorskich kaplicy w 1972 r. przeprowadzono również konserwację ołtarza Zaśnięcia NMP pod kierunkiem p. Krystyny Dąbrowskiej z Pracowni Konserwacji Zabytków w Toruniu; ołtarz Anioła Stróża poddany został pracom konserwatorskim w 2009 r. Więcej o tych pracach zob.: Joanna ZIEMLEWICZ, Sławomir MAJOCH, *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy ołtarzu Anioła Stróża w katedrze św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu*, [mss], Toruń 2010 (dostęp: Archiwum WKZ w Toruniu).

z bocznymi, boczną z tylnią, dolną z tylną) zintegrowano przy użyciu kołków. Ściankę tylną konstrukcji wieloskrzyniowej wykonano z pojedynczego elementu deskowego, do którego w skrajnych osiach (przy krawędziach bocznych) dodano pionowy element graniakowy o przekroju kwadratu. Wskazany detal konstrukcyjny odpowiada wysokości ścianki i połączony z nią został za pomocą kołków. Warto w tym miejscu zwrócić również uwagę na sposób dekoracji ścianek skrzyń. Zastosowane w tym przypadku rozwiązanie konstrukcyjne jest przykładem pozornego rozwiązania ramowo-płycinowego. Uzyskano je poprzez wydrążenie w grubości deski prostokątnego pola i osadzeniu w nim czterech profilowanych listew połączonych ze sobą w narożnikach na styk uciosowy. Listwy złożone z pojedynczego elementu graniakowego połączono z ściankami korpusu przy użyciu kołków. Natomiast profile znajdujące się w dolnej i górnej części konstrukcji wieloskrzyniowej wykonano z trzech elementów graniakowych i scalono z poszczególnymi elementami konstrukcji za pomocą kołków rozmieszczonych w równych odległościach.

Budowa belkowania korpusu retabulum powiela rozwiązania konstrukcyjne cokołu (il. 8), z tą różnicą, że korpusy skrzyniowe mają system podwójnej ścianki tylnej³¹. Ścianka tylna przynależna bezpośrednio do korpusu skrzyniowego jest szersza od pozostałych ścianek korpusu. W dolnej części wspólnej ścianki tylnej wycięto otwór w formie łuku z obniżoną strzałką. Analogiczny kształt ma pojedynczy element deskowy, który ustawiono bezpośrednio na wskazanej ścianie. Ze ścianką tylną konstrukcji wieloskrzyniowej połączono go za pośrednictwem elementu graniakowego i wtórnie użytych wkrętów. Układ wskazanych elementów deskowych i ich forma w widoku frontalnym odpowiada wyodrębnionemu w podziale kompozycyjnym krzywoliniowemu belkowaniu. Listwy profilowe tworzące architrav wykonano z jednego elementu graniakowego. Na gzyms składają się listwy zbudowane z pięciu graniaków. Wszystkie profilowane listwy przytwierdzono do elementów konstrukcji wieloskrzyniowej za pomocą kołków.

Cokół nastawy pw. Zaśnięcia NMP zbudowano przy użyciu konstrukcji wieloskrzyniowej pozornej (il. 9). Pozorne korpusy skrzyniowe wykonano z dwóch drewnianych klocków o przekroju czworoboku, które następnie połączono ze sobą i ze ścianką tylną przy użyciu drewnianego dybla. Ściankę tylną konstrukcji wieloskrzyniowej utworzono z dwóch elementów deskowych połączonych ze sobą w sposób równoległy-wzdłużny na styk oraz przy pomocy wtórnego złącza zakładkowego o kształcie podwójnego jaskółczego ogona³². W krawędzi

³¹ W przypadku podwójnego systemu ścianki tylnej w konstrukcji wieloskrzyniowej występuje wspólna ścianka tylna łącząca oba korpusy skrzyniowe oraz ścianka tylna przynależna bezpośrednio do korpusu skrzyniowego.

³² Złącze to jest elementem wtórnym.

górnego elementu deskowego wycięty został profil ćwierćwałkowy na dwóch podkładkach. Listwy profilowe znajdujące się w dolnej i górnej części konstrukcji wieloskrzyniowej wykonano z pojedynczego elementu graniakowego, który następnie zamocowano przy użyciu kołków.

Strefa belkowania korpusu retabulum w ogólnym założeniu została wykonana w analogiczny sposób jak partia cokołu. Wzniesiono ją w konstrukcji wieloskrzyniowej ze skrzyniami o konstrukcji mieszanej (pozorno-wieńcowej) (il. 10). Wieniec górny tworzą trzy elementy deskowe połączone w sposób równoległy-wzdłużny. Dwa z nich w formie kwadratu umieszczono bezpośrednio na pozornych korpusach skrzyniowych. Ściankę tylną konstrukcji wieloskrzyniowej opracowano przy użyciu pojedynczego elementu deskowego. Widoczny od strony lica retabulum architrav tworzą profilowane listwy złożone z pojedynczego elementu graniakowego. Gzyms zbudowano z pojedynczych elementów graniakowych: pierwszy umieszczono bezpośrednio pod wieńcem górnym, kolejne dołączono na styk kołkowany do czoła wieńca.

Wyznaczoną w podziale kompozycyjnym strefę środkową – korpus nastawy – najczęściej opracowywano w konstrukcji ramowej. Podstawą dla tego typu rozwiązania są ramiaki pionowe, będące pojedynczym elementem deskowym oraz ramiaki poziome. W modułach złożonych ramiaki poziome nie są autonomicznymi elementami konstrukcyjnymi. Tworzy je zawsze ścianka tylna konstrukcji wieloskrzyniowej.

Wydzieloną w podziale kompozycyjnym strefę środkową retabulów pw. Anioła Stróża i Zaśnięcia NMP zbudowano w konstrukcji ramowej, w której ramiaki pionowe wykonano z pojedynczego elementu deskowego. W ołtarzu pw. Anioła Stróża ramiaki pionowe z ramiakami poziomymi połączono za pomocą podwójnego złącza szpungowego z uciosem, wtórnie wzmocnionego wkrętami (il. 11). Do ramiaków pionowych od strony lica dołączono analogiczny pod względem wielkościowym pojedynczy element deskowy. W elemencie tym opracowano pozorną konstrukcję ramowo-płycinową, która pod względem budowy odpowiada tej umieszczonej na ściankach korpusów skrzyniowych strefy cokołowej. Na odwrociu ramiaków pionowych (przy krawędziach bocznych) umieszczono pionowe elementy graniakowe o przekroju kwadratu i wysokości odpowiadającej długości ramiaków. Elementy te połączono z ramiakami za pomocą złącza na styk kołkowanego.

W retabulum Zaśnięcia NMP ramiaki pionowe z ramiakami poziomymi połączone zostały złączem szpungowym ze wzmocnieniem uciosowym (il. 12). Do ramiaków pionowych od strony lica dołączono na styk skrzynie o korpusie wieńcowym-niepełnym, stanowiące podstawę dla kolumn. Ścianki korpusów skrzyniowych wykonano w konstrukcji deskowej składającej się z pojedynczego elementu deskowego. Ścianki boczne korpusu ze ścianką przednią połączone zostały na styk kołkowany. Ścianka górna skrzyni (wieniec górny)

została nałożona na styk na pozostałe ścianki. W strukturze kolumny spełnia ona funkcję plinty.

W retabulach XVII i XVIII-wiecznych do elementów konstrukcyjnych zaliczana jest również struktura, w której na osi strefy środkowej umieszczano główne przedstawienie ikonograficzne związane z wezwaniem ołtarza. Przedstawienie malarskie bądź rzeźbiarskie zawieszano lub ustawiano wewnątrz specjalnej konstrukcji, którą dostawiano do modułowej struktury retabulum. W przypadku ołtarzy toruńskich przybierała ona formę skrzyni lub ramy budowanej w sposób płaski lub ścienny. Zastosowanie tego typu rozwiązań konstrukcyjnych w retabulum wpływało na pogłębienie wrażenia przestrzenności oraz plastyczności.

Płaskorzeźba ze sceną *Zaśnięcia NMP* posadowiona została wewnątrz skrzyni o korpusie niepełnym-mieszanym (stojakowo-wieńcowym), którą ustawiono w świetle profilowanej dekoracyjnej ramy. Ścianki skrzyni wykonano w konstrukcji deskowej. Ścianki boczne składają się z pojedynczego elementu deskowego, natomiast ścianka górna i dolna skrzyni (wieńiec górny i dolny) z dwóch elementów deskowych połączonych ze sobą na sposób równoległy-wzdłużny na grubość oraz za pomocą gwoździ kutych. Ścianka tylna skrzyni zbudowana została z czterech pionowych elementów deskowych połączonych ze sobą równoległe-wzdłużnie na styk. Ścianka tylna ze ściankami bocznymi oraz wieńcem górnym i dolnym połączona została za pomocą drewnianych kołków rozmieszczonych w równych odstępach. Podstawę dekoracyjnej profilowanej ramy stanowi układ podwójnej konstrukcji ramowej. Pierwsza z nich (rama zewnętrzna) wykonana została z czterech elementów deskowych połączonych ze sobą w sposób kątowy-czołowy-ścienny ze złączem wczepowym-skośnym-otwartym³³. Na drugą ramę (wewnętrzną) składają się elementy deskowe połączone w sposób narożnikowy-płaski ze złączem zakładkowym i dodatkowym wzmocnieniem w postaci pojedynczego kołka. Ramę zewnętrzną i wewnętrzną połączono na zasadzie umieszczenia jednej konstrukcji w drugiej. Miejsce połączenia ram dodatkowo wzmocniono kołkami. Powstały w wyniku tego układ ścienny stał się podstawą dla osadzenia i przytwierdzenia za pomocą drewnianych kołków trzech mniejszych profilowanych ram³⁴. Układ zdwojonej konstrukcji ramowej dostawiony został do konstrukcji strefy środkowej i połączony z nią za pomocą złącza wręgowego. Dodatkowo konstrukcja ram została wsparta na dwóch wtórnych elementach graniakowych posadowionych na mencie. Usztywnienie i stabilizację tego układu konstrukcyjnego

³³ We wskazanej konstrukcji ramowej w górnym i dolnym lewym narożniku ramy (patrzac od strony odwrocia) złącze nie zachowało się. W miejscu połączenia elementów deskowych wprowadzone zostały wtórne elementy graniakowe (drewniane fleki naprawcze).

³⁴ Wskazane ramy pokryte zostały czarną polichromią.

zapewniają również dwa wtórne elementy graniakowe o przekroju prostokąta umieszczone po bokach ramy i jednocześnie ustawione na mensie. Do układu podwójnej konstrukcji ramowej od strony odwrocia dodano poziomy element deskowy z dolną krawędzią w formie uciosu. Element ten od strony lica retabulum tworzy rodzaj pasa oddzielającego profilowanie ramy z czarną polichromią od ramy ze złoceniami. Zostaje on nałożony na wieniec dolny korpusu skrzyniowego. Ramę ze złoceniami, która stanowi bezpośrednie obramowanie płaskorzeźby, wykonano z czterech pojedynczych elementów graniakowych połączonych na styk uciosowy.

W retabulum pw. Anioła Stróża główne przedstawienie malarskie zostało umieszczone w dekoracyjnej złożonej ramie, skonstruowanej w sposób płaski. Ramę wykonano z sześciu elementów graniakowych połączonych ze sobą na styk prosty i styk uciosowy (w miejscu połączenia elementów prostoliniowych i krzywoliniowych ramy) oraz wtórnie przy użyciu wkrętów. Konstrukcję ramy osadzono na krawędziach wewnętrznych ramiaków wydzielających strefę środkową ołtarza. Obraz z Aniołem Stróżem namalowano na płótnie przytwierdzonym do drewnianego podobrazia. Podobrazie wykonano w konstrukcji deskowej składającej się z układu czterech pionowych desek połączonych ze sobą wzdłużnie na styk oraz za pomocą dwóch listew szpungowych kołkowanych. Pomędzy listwami umieszczono wtórny element graniakowy o przekroju trapezu, który przytwierdzono do podobrazia wkrętami. Podobrazie połączone zostało z ramiakami pionowymi wyznaczającymi układ płaszczyznowy modułu poprzez wtórne metalowe okucia łączące.

Analiza konstrukcyjna nastaw oraz śladów obróbki drewna pozwala stwierdzić, że ich struktura przetrwała bez większych zmian do dzisiaj. Stan zachowania konstrukcji retabulum rozpatrywanej pod względem stabilności w obu przypadkach należy określić jako dobry. W trakcie prac inwentaryzacyjnych nie stwierdzono znacznych odchyień struktury ołtarzowej od pionu. W najmniejszym stopniu zniszczenie drewnianej struktury można zaobserwować w przypadku ołtarza pw. Anioła Stróża, który w 2009 roku poddany został pracom konserwatorskim³⁵. W ołtarzu pw. Zaśnięcia NMP elementy konstrukcyjne, dekoracyjne (rzeźby i przedstawienia malarskie) oraz polichromia i złocenia

³⁵ Warto zwrócić uwagę, że w retabulum pw. Anioła Stróża naruszenie integralności substancji zabytkowej i modyfikacja pierwotnych rozwiązań konstrukcyjnych następuje poprzez zatarcie śladów pierwotnej obróbki drewna. Zjawisko to można zaobserwować na odwrociu retabulum – na ramiakach pionowych oraz części ścianki tylnej konstrukcji wieloskrzyniowej cokołu (poziome przetarcia i zacięcia). Zniszczenia te ze względu na znaczne ich spatynowanie z dużym prawdopodobieństwem można wiązać z pracami renowatorskimi przeprowadzonymi w 1883 r. Kolejne ingerencje w konstrukcję miały miejsce w latach 70. XX w. oraz w trakcie ostatnich prac konserwatorskich i dotyczą one wzmocnienia danych węzłów konstrukcyjnych za pomocą metalowych i drewnianych elementów.

wykazywały do niedawna znaczny stopień degradacji³⁶. Większość zniszczeń i przekształceń pierwotnej konstrukcji związana była ze zmianą lokalizacji ołtarza. Osłabienie poszczególnych węzłów konstrukcyjnych spowodowało, że w trakcie podjętych działań zdecydowano się na wtórne powiązanie retabulum z architekturą oraz zastosowanie innych elementów drewnianych stabilizujących i wzmacniających dane połączenia. Problemy z trwałością połączeń w retabulum są wynikiem zastosowanych rozwiązań technicznych i konstrukcyjnych. Zjawisko to można zaobserwować na przykładzie wspólnej ścianki tylnej konstrukcji wieloskrzyniowej w strefie cokołowej. Z biegiem czasu ścianka, zbudowana z dwóch elementów deskowych uległa wypaczeniu, a pomiędzy elementami deskowymi pojawiła się szczelina. Dla zniwelowania tego rodzaju zniszczeń w trakcie wcześniejszych prac konserwatorskich zastosowano złącze naprawcze w formie jaskółczego ogona.

Podsumowanie

Identyfikacja zasad statyki i nośności drewnianych struktur ołtarzy oraz układu poszczególnych elementów konstrukcyjnych pozwala na wyróżnienie wśród retabulów trzech grup konstrukcyjnych: retabulów w typie S, S+, a także SP. Podstawą dla właściwego rozpoznania ich budowy jest całkowity dostęp do odwrocia. Zaprezentowana w artykule analiza konstrukcji ołtarzowych pozwala na rozpoznanie poszczególnych elementów ich drewnianej struktury. Zaproponowana forma wizualizacji nastaw oraz stopień dokładności opisu zażytkowych obiektów umożliwia bardziej czytelne przedstawienie złożonej problematyki konstrukcyjnej. Przedstawiona metodyka może okazać się pomocna w trakcie prac konserwatorsko-restauratorskich ołtarzy, a w szczególności przy demontażu poszczególnych jego elementów. Opracowane wytyczne do badań konstrukcji jednocześnie powinny stać się standardem w badaniach drewnianych struktur ołtarzowych.

Retabula toruńskie z XVII i XVIII wieku, zwłaszcza te w typie S, wznoszone były z wykorzystaniem założenia modułu konstrukcyjnego złożonego. Jednakże ich szczegółowe rozwiązania konstrukcyjne charakteryzowały się dużą różnorodnością. Zróżnicowanie konstrukcyjne wynikało z zastosowania do ich budowy

³⁶ Przedstawiona tu ocena stopnia zniszczenia konstrukcji została przeprowadzona w 2016 r. Ołtarz w 2017 r. wraz z innymi elementami wyposażenia wnętrza kaplicy Kopernikańskiej poddany został pracom konserwatorsko-restauratorskim pod kierunkiem Joanny Ziemlewicz, zob. Joanna ZIEMLEWICZ, Dokumentacja prac konserwatorsko-restauratorskich przy elementach wyposażenia kaplicy Kopernikańskiej, [mps], Toruń 2017 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu). W trakcie prac odnowiono polichromię i złocenia retabulum oraz wzmocniono poszczególne połączenia konstrukcyjne.

różnych układów konstrukcyjnych: układów przestrzennych oraz płaszczyznowych, czy też ze sposobu połączenia tych układów za pomocą odpowiedniego złącza stolarskiego i elementu dwufunkcyjnego. W retabulum ołtarza pw. Zaśnięcia NMP przy połączeniu dwóch odmiennych układów konstrukcyjnych zastosowano złącze szpungowe ze wzmocnieniem uciosowym, natomiast w nastawie ołtarza pw. Anioła Stróża – podwójne złącze szpungowe z uciosem. Złącza tego rodzaju należą do grupy popularnych rozwiązań konstrukcyjnych stosowanych w nastawach toruńskich³⁷.

Przedstawiona analiza retabulów pokazuje, że nakierunkowanie badań na kwestie konstrukcyjne pozwala na kompleksowe poznanie obiektu. Zrozumienie zasad budowy nastaw i złożoności ich struktury umożliwia identyfikację poszczególnych elementów odpowiedzialnych za podział kompozycyjny. Badania konstrukcji mogą również dostarczyć niezbędnych informacji do dokonania rozwarstwienia chronologicznego obiektów, co pozwala na wyróżnienie pierwotnych i wtórnych elementów konstrukcyjnych, tym samym umożliwiając przeprowadzanie ich wartościowania. Warto podkreślić, że rozpoznanie części konstrukcyjnych może okazać się szczególnie pomocne w procesie konserwacji i restauracji. Perspektywa badawcza nakierunkowana na zagadnienia konstrukcyjne stanowi również ważne uzupełnienie wiedzy o ołtarzach pozyskiwanej ze źródeł pisanych czy ikonograficznych. Trzeba podkreślić, że poszerzenie problematyki retabulów o zagadnienia związane z ich budową umożliwia poznanie zakresu, charakteru i etapów prac stolarskich stosowanych przy ich wznoszeniu. Może także przyczynić się bezpośrednio do pogłębienia wiedzy o stolarce kościelnej i rzemiośle toruńskim oraz znacząco rozwinać problematykę konserwatorską tego typu obiektów. W przyszłości analiza konstrukcji ołtarzy powinna przyjąć formę badań porównawczych o zasięgu ponadregionalnym, co umożliwiłoby opracowanie pełnej typologii konstrukcji ołtarzowych okresu nowożytnego.

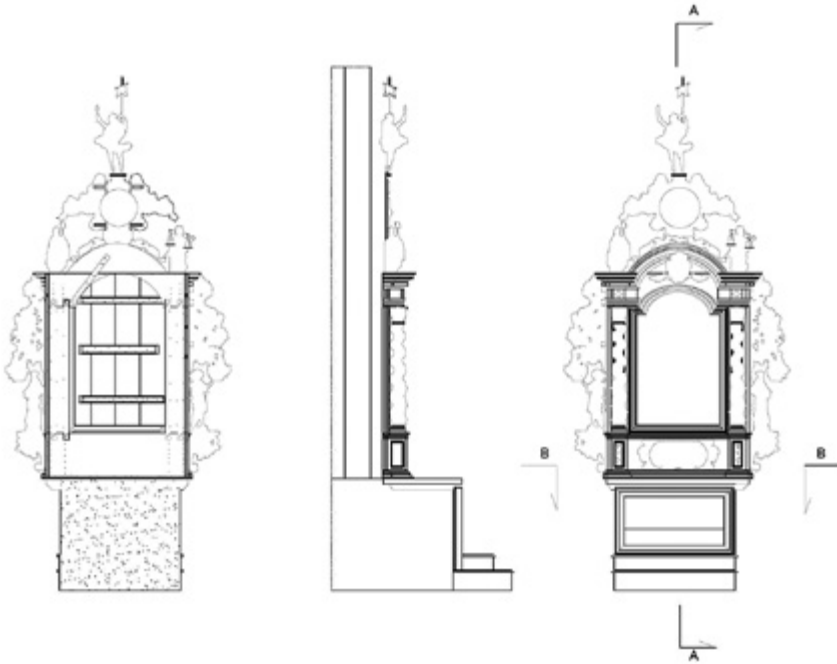
³⁷ KOFEL 2016, s. 27–28.

Weronika Kofel

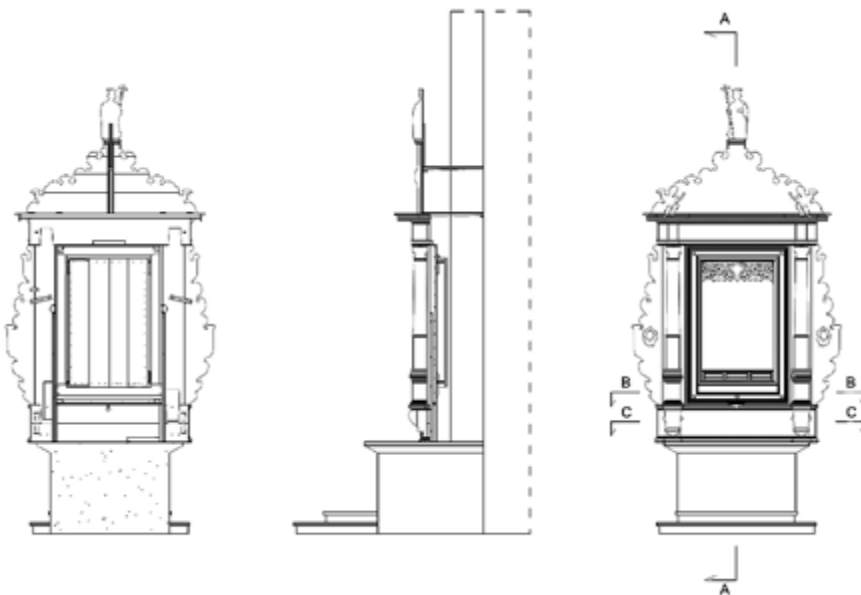
Faculty of Fine Arts, NCU Toruń

**The construction issues of historic altars
from the 17th and 18th centuries in Toruń,
exemplified by the altars of Dormition of the Blessed Virgin Mary
and of the Guardian Angel
from the cathedral of St John the Baptist
and St John the Evangelist**

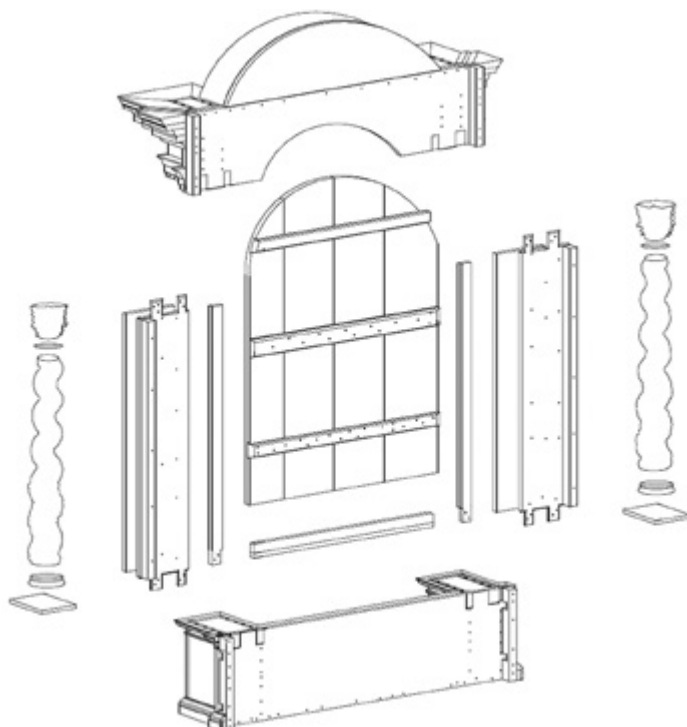
The purpose of this article is to present research methods and construction issues related to the Early-modern retabula in Toruń, illustrated with an example of selected altars from the Cathedral of St John the Baptist and St John the Evangelist. The article is divided into two sections. The first section describes the research method applied for the study of structure of Early-modern retabula and presents basic terminology. The method employed for research of altars is a three-stage process including: the measured survey of the altar, aiming for drafting a measurement and drawing documentation; the special drawings that contain details of construction and specific solution in altars, made in 3D perspective and the description of the construction of the altar, which also takes a three-stage form. Next, the article presents structural division of altars into two categories: altars with an architectural casing of mensa and stipes and retabula, which can be divided into three types: S, S+ and SP. The article focuses on construction problem of retabula. It characterizes load-bearing, self-supporting and quasi-self-supporting structures of Early-modern altars and their modular construction, which can be divided into: simple module, complex module, mixed module and combined module. The second part of the article presents construction and historic problematics of altars of the Dormition of the Blessed Virgin Mary and of the Guardian Angel. It describes modular construction of altars, specific solution as well as structural details including the applied types of woodworking joints and fittings. The final part of the article addresses the issue of condition and causes of altars' damage.

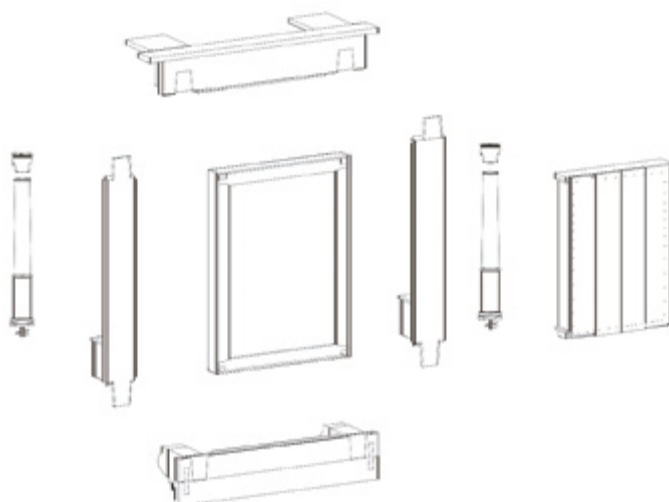
II. 1. TORUŃ, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, retabulum ołtarza pw. Anioła Stróża. Fragment dokumentacji pomiarowo-rysunkowej, widok frontu, odwrocia i boku. Oprac. W. Kofel

II. 2. TORUŃ, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, retabulum ołtarza pw. Zaśnięcia NMP. Fragment dokumentacji pomiarowo-rysunkowej, widok frontu, odwrocia i boku. Oprac. W. Kofel

II. 3. TORUŃ, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, retabulum ołtarza pw. Anioła Stróża. Konstrukcja retabulum – budowa szczegółowa modułu złożonego, rysunek w aksonometrii rozłożonej. Oprac. W. Kofel

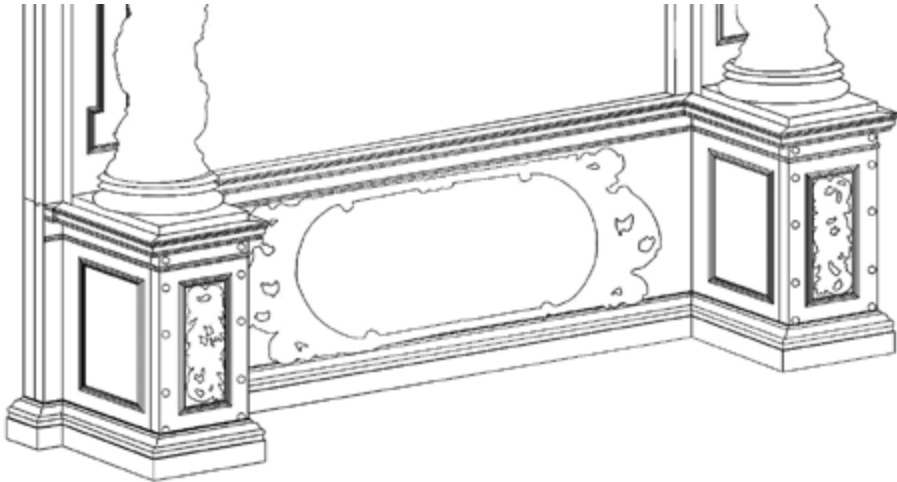
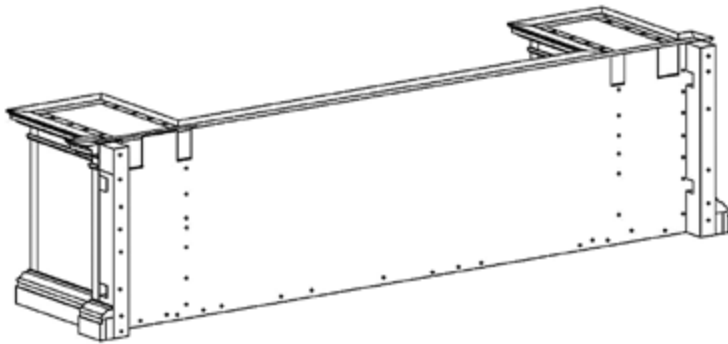
II. 4. TORUŃ, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, retabulum ołtarza pw. Zaśnięcia NMP. Konstrukcja retabulum – budowa szczegółowa modułu złożonego, rysunek w aksonometrii rozłożonej. Oprac. W. Kofel

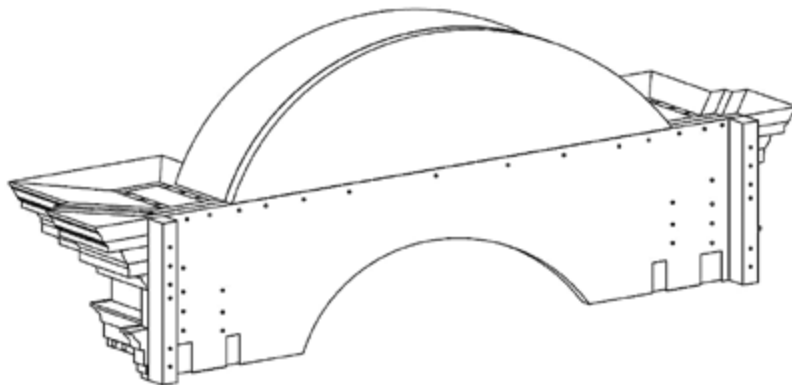
Il. 5. TORUŃ, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, ołtarz pw. Zaśnięcia NMP, widok ogólny.
Fot. J. Raczkowski

Il. 6. TORUŃ, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, ołtarz pw. Anioła Stróża, widok ogólny ołtarza. Fot. W. Kofel

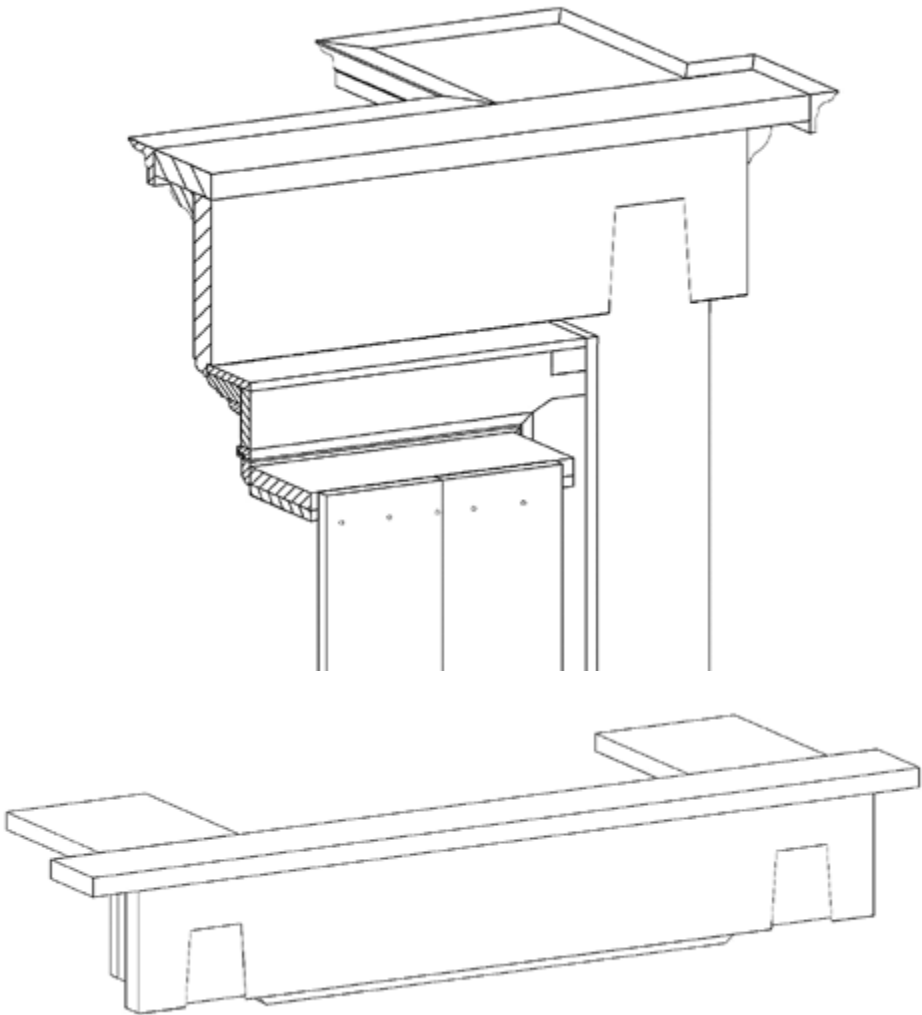
II. 7. TORUŃ, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, retabulum ołtarza pw. Anioła Stróża. Strefa cokołowa retabulum zbudowana w konstrukcji wieloskrzyniowej ze skrzyniami o korpusach wczepowych, rysunek w aksonometrii rozłożonej. Oprac. W. Kofel

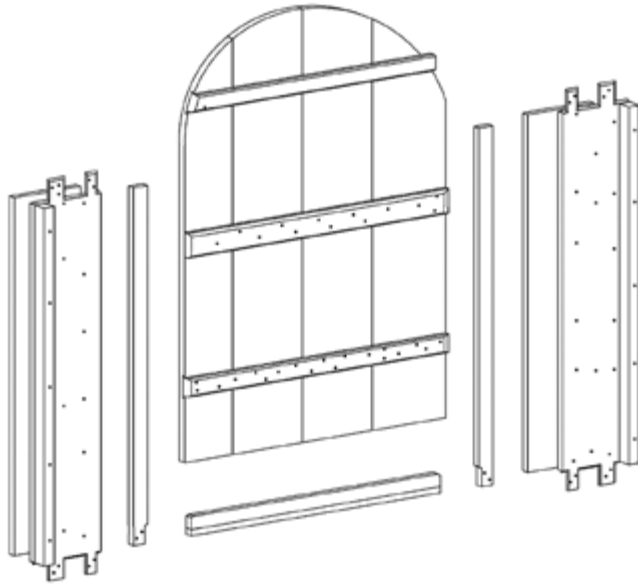
II. 8 TORUŃ, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, retabulum ołtarza pw. Anioła Stróża. Strefa belkowania retabulum zbudowana w konstrukcji wieloskrzyniowej ze skrzyniami o korpusach wczepowych, rysunek w aksonometrii rozłożonej. Oprac. W. Kofel

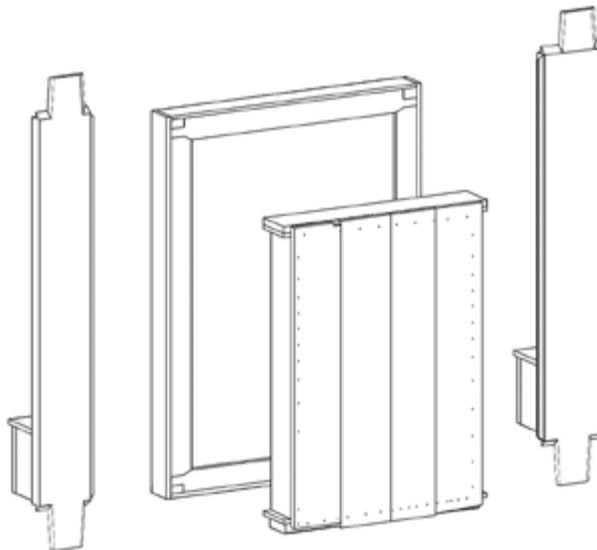
II. 9. TORUŃ, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, retabulum ołtarza pw. Zaśnięcia NMP. Strefa cokołowa retabulum zbudowana w konstrukcji wieloskrzyniowej ze skrzyniami o korpusach pozornych, rysunek w aksonometrii rozłożonej. Oprac. W. Kofel

Il. 10. Toruń, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, retabulum ołtarza pw. Zaśnięcia NMP. Strefa belkowania retabulum zbudowana w konstrukcji wieloskrzyniowej ze skrzyniami o korpusach mieszanych (pozorno-wieńcowych), rysunek w aksonometrii rozłożonej. Oprac. W. Kofel

II. 11. TORUŃ, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, retabulum ołtarza pw. Anioła Stróża. Konstrukcja strefy środkowej retabulum wraz z konstrukcją struktury mieszczącej główne przedstawienie związane z wezwaniem ołtarza; rysunek w aksonometrii rozłożonej. Oprac. W. Kofel

II. 12. TORUŃ, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, retabulum ołtarza pw. Zaśnięcia NMP. Konstrukcja strefy środkowej retabulum wraz z konstrukcją struktury mieszczącej główne przedstawienie dekoracyjne związane z wezwaniem ołtarza; rysunek w aksonometrii rozłożonej. Oprac. W. Kofel